

10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА ЁЗМА АДАБИЁТ НАМУНАЛАРИДА ТУШ МОТИВЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.73.60.085>

Истамова Шоҳида Махсудовна,
филология фанлари буйича фалсафа доктори

Бадий асарлар сюжетида туш мотивларидан фойдаланиб, асар қаҳрамонларининг руҳий аҳволини очиб бериш ўзига хос анъана тусини олган. Негаки, туш мотиви ижодкорга ўз фикрини лўнда, бўёқдор, таъсирчан қилиб ифодалашга ёрдам беради. Асарнинг композицион қурилишини ихчамлаштириб, унинг мазмунини янада чуқурлаштиради ва бойитади. Айниқса, туш асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини ёрқин тасвирлашга ва ички оламини очиб беришга самарали хизмат кўрсатади.

Руҳий таҳлилнинг муҳим поэтик воситаларидан саналувчи туш бадий асарларнинг барча турларида ўзига хос кўринишларда намоён бўлади. Айтайлик, фольклордаги эпик асарларда туш эпизоди, асосан, мўъжизавийлик билан боғлаб талқин қилинади. Эпик қаҳрамонлар, одатда, туш воситасида сеҳргарлар билан учрашиб, улар кўмагида ёхуд сеҳрли предметларни қандай қўлга киритиб, бахт-саодатга эришиш мумкинлигини билиб оладилар. Ёинки мифологик рақиб кучни қандай маҳв этиш йўлини ўрганадилар. Масалан, “Ғулумбола” номли ўзбек халқ эртагида қаҳрамоннинг тушида бир одам аждарни ўлдириш йўлини айтиб беради. Ғулумбола у ўргатгандай қилиб аждарни ўлдиради.

“Қиличқора” эртагида эса бош қаҳрамон Қиличқора ўз тақдири билан боғлиқ туш кўради. Тушида унга “Ўғлим, қачон қиличинг ёниндан кетса, жонинг ҳам кетади, қиличингда жонинг бор, эҳтиёт бўл”, - дея ўғит берилади.

Оғзаки яратилган эпик асарларда қаҳрамонларнинг ўз тушида пайғамбарларга, азиз авлиёларга, шунингдек, Хизр, чилтонларга, сеҳргар кампир, сеҳргар чол сингари хаёлий-мифологик типларга дуч келиши ва уларнинг ҳомийлигидан баҳраманд бўлиши мотиви кўп учрайди. Мўъжизавий хислатларга эга бўлган бу кучлар, одатда, қаҳрамон ҳаётининг энг қалтис вазиятида, у ечиб бўлмас муаммолар, ўтиб бўлмас тўсиқлар олдида турганида ё уни бирор хавф таъқиб қилаётганида тушига кириб, қаҳрамонга йўл кўрсатадилар, беғараз ёрдам берадилар. Унга қалтис вазиятдан қандай чиқиб кетиш мумкинлигини ўргатиб, йўл-йўриқ кўрсатадилар ёки юз бериши кутилаётган хавф-хатардан огоҳ этиб, қаҳрамонни қутқариб қоладилар.

Ёзма адабиёт дурдоналарида эса туш воситасида кўпроқ юз бериши кутилган ижтимоий воқеликлар ҳақидаги башорат ифода этилади. Уларда, одатда, бирор-бир нохушлиқдан дарак берувчи кўнгилсиз воқелик туш орқали маълум қилиниши тасвирланади. Шу билан асар сюжети

тушда баён этилган воқеликка мувофиқ ривожлантирилади. Бунга Уткир Ҳошимов ҳикояларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, ёзувчининг “Нега? Нега” сарлавҳали ҳикоясида иккита туш эпизоди келтирилган бўлиб, улардан бири ҳикоя қаҳрамонининг, иккинчиси эса унинг хотинининг тушидир.

Ҳикоя қаҳрамони тушида марҳум отасини кўради. Уруш вақти Польшада бир оёғини ташлаб келган отаси тушида майка-турсида куришиб, унинг кесилган чап оёғи нуқул дикиллармиш. Кўлтиқтаёғи йўқолиб қолганмиш. Шунинг учун марҳум отаси худди тирикдек тушида ўғлидан “Кўлтиқтаёғим қани, нега йўқотдинг?”, - дея бақириб, асабийлашиб сўраб турганмиш.

Ҳикоя қаҳрамони дастлаб кўрган тушига у қадар эътибор бермайди. Ҳатто уни эслаганда ҳам тасодиф туфайли эслайди. Кўчада юз берган нохушлик туфайли тажанглашган қаҳрамон, ўзидаги кажбахелик отасидан ўтганлигини эслар экан, тасодифан кўрган туши ёдига келади. “Қизик, бугун отам тушимга кирибдими? Қамокда ётганимда ўлиб кетган отам?” – дейди ўз-ўзига. Сўнгра “Э, одамнинг тушига нималар кирмайди?” деганича, унутишга ҳаракат қилади. Бунинг ўрнига у теварак-атрофни томоша қилишга тушади. Йигитлик бурчини ўташ учун хизмат сафарига кетган ўғлини эслаб, у келиши билан тўй бошлаб юборишини, келин кўришни, невараси бўлишини хаёл қилади ва ширин орзуларга берилади. Бироқ шу пайт хотини ҳам ўғлимизни туш кўрибман дегани ёдига тушади. “Раҳматингиз тушимга кирибди, оёғим совқотиб кетяпти, отамга айтинг, менга этик олиб берсинлар, деяпти. Боламнинг жони соғмикан?” – дея хавотирланиб тушини баён этади. Лекин қаҳрамон “хотин кишининг туши тесқари бўлади”. “Анави ёқда” (қамокда демокчи- Ш.И.) юрганмида “тушимда ўлиб қопсиз, ўзингизни эҳтиёт қилинг”, деб саккиз марта хат ёзганини уйлаб, ўзини турли фикрлар гирдобидан қутқаришга уринади. Аммо воқеалар ривожи қаҳрамон ва унинг хотини кўрган тушлар шунчаки оддий, маъносиз эмаслигини кўрсатади. Уларнинг туши рўёбга чиқади. Тушда кечган воқеликлар рамзий моҳиятга эга эканлиги аёнлашади.

Туш кўриш соф руҳий ҳодиса бўлиб, кўпинча кишининг уйғоқлигидаги ҳолати билан боғлиқ руҳий кайфиятини уйқу ҳолатида рамзий акс эттириб беради. Руҳан яқин кишилар бир-бирини тез-тез туш кўради. Бунда улар рамзий маънодаги воқеликни биргаликда бошдан кечирадилар.

“Нега? Нега?” ҳикоясида ҳам ота-она билан фарзанд руҳан жуда яқин бўлганликлари сабаб, ота-она фарзандининг бошига тушадиган фалокатли кўргуликдан туш воситасида олдиндан хабар топадилар. Шу тариқа уларда хавотирланиш, бесаранжомланиш пайдо бўлади. Юз бериши мумкин бўлган ёмон воқеликнинг рамзий ишораси дастлаб онанинг тушида кўринади, чунки оналар фарзанди билан алоқадор ҳар бир воқеликдан ё туш воситасида, ё кўнгли сезиб тез хабар топадилар. Бундай кезларда, худди ҳикояда тасвирланганидек, онанинг бесаранжомлиги, хавотири кучаяди. Лекин халқ тажрибасида аёлларнинг кўрган туши, тесқари келиши таъкидланади. Ҳикояда ҳам бу халқона қарашга алоҳида ишора бор. Шунинг учун хотини тушида ўлиб қолган эр ўнгида тирик ва соғ-саломат уйига қайтади. Чунки туш таъбирларига кўра, тушда ўлиб қолган

инсоннинг умри узун бўлиши айтилади.

Тушни таъбирлаганда, асосан, кўрилган воқеанинг яхши ёки ёмонлигига, тасвирнинг рангига, туш кўрилган вақтга, ҳафта ва ой кунларига, қуёш ва ой ҳолатига эътибор берилади. Шу боис аёлларнинг кўрган тушини ҳамма вақт ҳам тўлиқ тескари келади деб бўлмайди. Ҳикояда шу ҳолат юз беради. Унда она ўғли ҳақида рамзий маъноли туш кўради. Қизиғи шундаки, ота томонидан кўрилган тушда ҳам оёқ тимсоли алоҳида диққатни тортади.

Отанинг тушига марҳум дадаси ярим яланғоч (турси-майкада) ҳолда киради. Унинг уруш туфайли кесиб ташланган оёқлари дикирлармиш. Онанинг тушида эса ҳарбий хизмат сафарига кетган ўғли “оёғим совқотиб кетяпти, адамга айтинг, менга этик олиб берсинлар” деярмаш. Таъбирномалардан маълумки, тушга марҳумларнинг кириши бирор воқеликдан дарак, қутилмаган хабар деб талқин қилинади. Ҳикояда шу таъбирга халқнинг ишончи бадиий ифода этилган. Қолаверса, ҳикояда ярим яланғоч марҳумнинг тушга безовта ҳолда кириши ҳам нохушликдан далолат беради. Бундай туш одатда ёмон таъбир қилинади. Шунингдек, тушда оёқнинг совуқ қотиши ҳам ёмондир. Хуллас, ота-онанинг кўрган тушларига хос бу рамзий деталларнинг моҳияти ҳикоя сўнгида очилади. Ота кўрган тушнинг таъбири юз берган кўнгилсиз ҳаётини воқеа билан қуйидагича мувозий келади:

Ўзга оламга кетган кекса марҳум чолнинг

Қесилган оёғи тушдаги

Ўзга юртга кетган

ёш, навқирон тирик йигитнинг

Оёғи кесилиши ўнгдаги

Она кўрган туш эса халқ тажрибасида кузатилганидек тескари келади. Лекин унга алоқадор ёмон таъбир барибир юзага чиқади. Негаки, онанинг тушида ўғлининг оёғи совқотиши, ўнгида оёқлари кесилган ўғилнинг дарддан қаттиқ иситмалаб алаҳлашини билдирса, унинг этик олиб беринг дейиши энди ҳеч қачон оёқ кийими кия олмаслигини, бунга эҳтиёжи йўқлигини билдиради.

Умуман, ҳикоядаги туш мотивлари халқона таъбирларга мослаб келтирилган. Шунинг учун уларнинг таъбири кўп жиҳатдан халқ қарашларига мувофиқ келади. Келтирилган туш эпизодлари ҳикоянинг бадиий-композицион қурилишида ўзига хос ўринга эга бўлиб, унинг ихчам ва таъсирли чиқишини халқона руҳ билан суғорилишини таъминлаган.

Халқ оғзаки ижодида туш мотиви сюжетнинг ё олдинги, ё кейинги воқеалари билан боғланса, ёзма бадиий адабиётда қаҳрамоннинг ё олдинги, ё кейинги руҳий эмоционал ҳолати билан боғланади. Айни чоқда у қаҳрамон руҳий-маънавий оламининг кўз илғамас қирраларини кашф этишга, уларнинг қалбида кечаётган нозик ҳис-туйғулар, ғалаёнларни очишга хизмат кўрсатади.

Туш ва унинг таъбирлари оммавий характерга эга бўлгани боис (яъни оддий фуқаро ҳам, донишманд одам ҳам туш таъбирларига эътибор бериши

туфайли) у кенг қамров касб этади. Шунинг учун бу кенг қамровли ҳодиса кўпчиликка тез тушунилади. Дилдан дилга, тилдан тилга осон кўчади. Зотан, туш бадий асарда қўлланганда ўз ўқувчиси қалбини тез ва осон забт этади.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарида туш ва унинг таъбирларидан жуда ўринли фойдаланилган. Халқ эртақ ва дostonларида, афсона ва ривоятларида туш мотивлари кўп учрайди ва ўзига хос бадий-композицион вазифа бажариб келади. Фольклор асарларига хос бу поэтик восита мумтоз адабиётда ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Туш мотивларидан ижодий фойдаланиш анъанаси бугунги адабиётимизда ҳам маълум бадий тадрижий такомилга эришадигани «Нега? Нега?» хикояси таҳлилидаёқ эътиборни тортади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ғуломбола // Кенжа ботир. Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1968, 70-бет.
2. Қиличқора // Олтин бешик. Эртақлар. ЎХЭ. Кўп томлик. Тошкент, 1985, 238-бет.
3. Ҳошимов Ў. Нега? Нега? // Изтироб. Наср бўстони. Ҳикоялар. – Тошкент: Ёзувчи, 1991, 3-12.